

Ярина Цимбал

«Мозаїка» Юрія Смолича як джерело до історії літературного побуту 1920–1930-х років

Публікуються мемуарні нотатки Юрія Смолича «Мозаїка. З тих років (курйози)», присвячені періоду 1920–1930-х років, які передували мемуарній трилогії письменника «Розповіді про неспокій». Спогади містять багато цікавих фактів та кумедних історій, невідомих чи маловідомих читачам і дослідникам, повертають в літературу забуті імена. Фрагментарні записи Юрія Смолича доповнюють картину українського літературного побуту 1920–1930-х років.

***Ключові слова:** спогади, творча історія, підготовчі матеріали, літературний побут.*

Yuriy Smolych's *Mosaic* as a Source on History of Literary Everyday Life of the 1920–1930s

*The publication presents Yuriy Smolych's memoirs *Mosaic*. From the *Bygone Years (Curiosities)*, which cover the period of 1920–1930s and precede his memoirs trilogy *Tales of Unrest*. The writer's reminiscences contain a number of interesting facts and funny stories, which were hitherto unknown to the reader and student, as well as reintroduce into literary history some forgotten names. The fragmented notes of Yuriy Smolych supplement the picture of Ukrainian literary everyday life of the 1920–1930s.*

***Key words:** memoirs, history of creative work, introductory materials, literary life.*

В історії української літератури Юрій Смолич, попри чималу творчу спадщину, залишиться насамперед як талановитий мемуарист. Перша книга знаменитої трилогії «Розповідь про неспокій» вийшла друком 1968 року, слідом з'явилися «Розповідь про неспокій триває» (1969) і «Розповіді про неспокій немає кінця» (1972), їх доповнили «Я вибираю літературу» (1970) та «Мої сучасники» (1978). Це були чи не перші спогади про період 1920–1930-х років в українській літературі, тому читацький розголос вони мали просто грандіозний.

Усі наступні мемуаристи і в Радянській Україні, і за кордоном, розповідаючи про добу, яку метафорично називають Розстріляним Відродженням або червоним ренесансом, в той чи той спосіб реагували на спогади Смолича. Терень Масенко і Василь Минко відгукнулися на його заклик «відкласти на якийсь час іншу творчу роботу і взяти участь у розповіді про неспокій минулих літературних літ»¹, написавши спогади «Роман пам'яті» (1970) та «Червоний Парнас» (1972). Анатоль Гак у своїй книжці «Від Гуляй-Поля до Нью-Йорку» (Філадельфія, 1973) цілий розділ присвятив спростуванню відомостей, які навів про нього Смолич. Василь Сокіл, навіть добре знаючи атмосферу в СРСР і не спромігшись тут на жодні відверті записи, у створених уже за кордоном мемуарних роздумах «Здалека до близького» (Едмонтон, 1987) глузливо називає «Розповіді про неспокій» «партійно прилизаними спогадами» та закидає авторові недомовки й лицемірство: «не посмів сказати правди», «пролив крокодилячі сльози»².

Натомість Григорій Костюк готовий був пробачити всі гріхи за саму лише мужність у часи глибокого суспільного застою згадати добрим словом репресованих і забутих літераторів-побратимів: «Що б не закидали Смоличеві-письменникові, але я за всі

¹ *Смолич, Юрій*. Розповіді про неспокій немає кінця. – К.: Радянський письменник, 1972. – С. 7–8.

² *Сокіл, Василь*. Здалека до близького: Спогади і роздуми. – Едмонтон: КІУС, 1987. – С. 78.

його книжки спогадів “Розповідь про неспокій” та інші понесу йому вдячність і на той світ”³.

Цікавий факт про реакцію Олександра Корнійчука на мемуари Смолича занотував Юрій Кобилецький: «Особливо принципово поставився О. Корнійчук до книги Ю. Смолича “Розповідь про неспокій”.

У зв’язку зі спробою реабілітувати ВАПЛІТЕ він говорив взагалі про небезпеку згладжування явищ класової боротьби в літературі і мистецтві»⁴.

Сучасники й очевидці подій, описаних у спогадах Смолича, могли поправляти й уточнювати його, спростовувати чи пропонувати своє бачення. Скажімо, Ієремія Айзеншток, завваживши в «Розповіді про неспокій» певні неточності, докладно (пере)описав знамениту сцену більярдного двобою між Майком Йогансеном і Володимиром Маяковським⁵.

З моменту появи на світ «Розповіді про неспокій» викликали неоднозначні оцінки. Проте ще донедавна вони правили дослідникам за документальне джерело відомостей про літературний процес 1920–1930-х років та багатьох тогочасних письменників, репресованих і заборонених. Нині серед літературознавців у ставленні до спогадів Смолича переважають негативізм і недовіра. Дехто взагалі відмовляє їм у правдивості, пропонуючи ці тексти «ділити на 10», мовляв, усім відоме Смоличеве «вміння перекручувати факти»⁶.

³ Костюк, Григорій. Зустрічі і прощання: Спогади. – Едмонтон: КІУС, 1987. – Кн. 1. – С. 264.

⁴ Кобилецький, Юрій. На берегах Дніпра // Кобилецький, Юрій. Фрески: Нариси, портрети, спогади. – К.: Рад. письменник, 1979. – С. 99.

⁵ Див.: Айзеншток, Ієремія. Спогади про Майка Йогансена // Вітчизна. – 1990. – № 6. – С. 161–169.

⁶ Див., зокрема, публікації Олега Коцарева і Юлії Стахівської «Райя родом з авангарду» (Український тиждень. – 2008. – № 10) та самого Олега Коцарева «Раїса Троянker: пригоди “романтичної імажиністки”» на сайті уманського літературного клубу (<http://www.umanliteratura.ucoz.ua>, від 16 грудня 2009), а також обговорення розділу «Рая»

Звісно, серйозний дослідник не дозволить собі голосливо опротестовувати жодне твердження, не перевіривши його всіма можливими способами й методами. Як завважив Юрій Лотман, саме поняття правдивості («достоверности») якоюсь мірою відносне: «за наявності методів дешифрування запевна фальшивка може бути джерелом цінних відомостей, за відсутності їх найвірогідніший документ може стати джерелом помилок»⁷. Дослідники, котрі сумніваються не лише в щирості й правдивості Смолича-мемуариста, а й у фактологічній цінності його спогадів, можуть прислухатися до мови документів чи принаймні порівняти особисте бачення письменника з іншими суб'єктивними свідченнями очевидців тих подій: їхніми щоденниками, листами, мемуарами. Коли бракує друкованих джерел, дорога історика літератури пролягає до архіву.

Архівом Юрія Смолича після смерті письменника опікувалася його вдова Олена Григорівна Смолич. Уже наприкінці 1970-х років вона передала документи на зберігання до Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України, де з них сформували окремий фонд № 169⁸. Особливу цінність у фонді становлять рукописи всіх трьох книг «Розповідей про неспокій» (опис 2, справи 85–101). Рукопис лише першої книжки спогадів «Розповідь про неспокій» нараховує п'ять варіантів, а ще є верстка та справа з чернетками – варіантами окремих розділів.

Зміни, які вносив письменник до тексту спогадів, розкривають не тільки творчу історію рукопису, особливості роботи автора над текстом, а й неписані ідеологічні настанови брежнєвської доби, що їх мусив дотримуватися Смолич. Неписані, бо

з «Інтимної сповіді» Юрія Смолича в спільноті Живого Журналу (<http://ua-pseudo.livejournal.com/26511.html>).

⁷ Лотман, Юрій. К проблеме работы с недостоверными источниками // Временник Пушкинской комиссии. 1975. – Л.: Наука, 1979. – С. 94.

⁸ Див.: Міськов, О. В. Документи фонду Ю. К. Смолича у ЦДАМЛМ УРСР // Архіви України. – 1980. – № 6. – С. 62–63.

ніхто точно не знав, скільки і як дозволено сказати. Юрій Смолич із гіркотою зізнавався одному з живих героїв своїх спогадів Олександр Мар'ямову в листі від 16 жовтня 1968 року: «Мої мемуари були раз спотворені в “Д[ружбе] н[ародов]”, тепер дістав, нарешті, візу і український текст, але... мати божа, як його звівчено! Я навіть не хотів був давати дозвіл на випуск, та умовили хлопці: хай буде хоч так, а там... там, може, колись щось зміниться і пощастить відновити авторську редакцію. Віда! А що поробиш?

Здуру я пишу зараз... третій том. Другий ще обертається у видавництві (запланований на 69 рік) – в періоді, що передує спотворенню»⁹.

Смоличеві не пощастило за життя відновити авторську редакцію «Розповідей про неспокій». Сьогодні ж це річ цілком імовірна, хоч і надзвичайно складна та клопітка. Щоб з'ясувати творчу історію знаменитих спогадів, мало вивчити варіанти тексту, які збереглися в архіві письменника. Для повноти й цілісності картини треба дослідити листування з друзями, колегами і знайомими, особливо з учасниками описуваних подій, з редакціями журналів, де первісно друкувалися уривки спогадів. Наприклад, невідомі подробиці з літературного життя 1920-х років і водночас цікаві моменти до творчої історії першої книжки мемуарної трилогії містить недатований лист Олександра Мар'ямова до Смолича. Це відгук на рукопис «Розповіді про неспокій», коли ще не було навіть публікації в російському журналі «Дружба народів». Мар'ямов, крім загального свого враження і побажань, наводить посторінковий перелік правок і уточнень: «“Авангард” і “Нова генерація” виходили в ДВУ. Вони у мене збереглися, й це я провірив»; «Подивіться на “Четверту причину” (своє “Право на літературу” я загубив), –

⁹ Лист Юрія Смолича до Олександра Мар'ямова від 16 жовтня 1968 // ЦДАМЛМ. – Ф. 169. – Оп. 2. – Спр. 238. – Арк. 22.

мені здається, що номери наші були не за алфавітом, але ми їх тягли з Майкової кепки»¹⁰ тощо.

Тепер відкриємо «Розповідь про неспокій». Ось як Смолич описує історію «Техно-мистецької групи А»: «Насамперед ми вирішили замість групового журналу чи альманаху [...] видавати твори членів групи однією серією. [...] Нумерацію розігрували і тягли білетики з кепки Майка Йогансена. [...]

Ми заготовили з півдесятка таких книжок, але “Група А” проіснувала недовго і вийти встигли, здається, тільки дві книги: Мар’ямова “Право на літературу” та моя – науково-фантастичний роман “Четверта причина”»¹¹.

Поряд із листуванням безцінне джерело для дослідників становлять записники і щоденники Юрія Смолича з фактичною інформацією і творчими записами, а також підготовчі матеріали. Крім чернеток і варіантів «Розповідей...», у фонді зберігається рукопис під назвою «Мозаїка. З тих років (курйози)», датований 1950–1960-ми роками¹². Це авторизований машинопис з нечисленними правками на 59 аркушах, бо ж відомо, що Смолич мав абсолютно нечитабельний почерк і майже все життя друкував на машинці. Невідомо, кому належить датування документа. Характер машинопису свідчить, ніби весь текст було написано одразу, але обсяг підказує, що це припущення малоймовірне.

Назва «Мозаїка» влучно характеризує структуру тексту. Це короткі – один-два абзаци, іноді півсторінки чи сторінка – різні записи, здебільшого курйозні, про письменників і митців. Кожну окрему нотатку присвячено одній людині, чиє прізвище фігурує як заголовок. Очевидно, якісь факти, згадки

¹⁰ Лист Олександра Мар’ямова до Юрія Смолича (б. д.) // ЦДАМЛМ. – Ф. 169. – Оп. 2. – Спр. 529. – Арк. 5.

¹¹ *Смолич, Юрій*. Розповідь про неспокій. – К.: Радянський письменник, 1968. – С. 148.

¹² Див.: *Смолич, Юрій*. Мозаїка. З тих років (курйози). 1950–1960-ті рр. // ЦДАМЛМ. – Ф. 169. – Оп. 2. – Спр. 122.

Смолич записував хаотично, коли щось спадало на думку чи пригадувалося. Скажімо, в рукописі в різних місцях ідеться про тих самих людей, тому кожен наступний запис починається «Ще – Винниченко В. К.», «Ще Божко» або «Ще Бузько». Водночас упадає в око певна згрупованість нотаток. Наприклад, згадавши про роль євреїв у творенні української культури й літератури у 1920-х роках, Смолич далі записує про Леоніда Первомайського, Арона Копштейна, Натана Рибака. З цими іменами у нього, очевидно, асоціюється діяльність літературної організації «Молодняк» та призов робітників-ударників у літературу – далі він записує про Вадима Собка, Олександра Корнійчука. Слідом за нотаткою про Гната Хоткевича, представника старшого, ще дореволюційного покоління, йде запис про Христю Алчевську.

Окремі записи пов'язуються в певний ланцюжок, досить химерний. Та Смолич навіть логічно впорядковану «Розповідь про неспокій» уважав суб'єктивно плутаною і пояснював це так: «Мої записи хаотичні. Щоденних нотаток я тоді, тридцять і сорок років тому, не робив, а характер моєї пам'яті такий, що я не вмю пригадати все вряд, записати все плинном: мені пригадується се і те – розкидано, без плану, випадково. І “організують” мої записи не закони огляду та аналізу процесу, а лише самі спомини про живих його учасників, моїх товаришів»¹³.

Сумнівів не викликає те, що всі ці нотатки – «Мозаїку» – зроблено раніше, ніж «Розповіді про неспокій», і що Смолич використав їх при написанні спогадів. Частину зафіксованих фактів та історій, звісно, художньо оброблених, подибуємо в книжкових виданнях. Переважно це безневинні подробиці й історійки на зразок уміння Хвильового кататися на ковзанах, ненависті Майка Йогансена до музики чи дотепна історія про те, як Петро Козланюк після евакуації Смолича до Алма-Ати оселився у його квартирі і випив ящик білого вина, щоб цей скарб

¹³ Смолич, Юрій. Розповідь про неспокій. – К.: Рад. письменник, 1968. – С. 284.

не дістався німцям. Загальновідомі факти з біографій Ігоря Муратова, Валер'яна Поліщука, Василя Єрмилова теж потрапили до офіційної версії мемуарів. Не втримався Смолич, щоб не висміяти невігластво Софії Левітіної, – нотатка про неї майже без змін «перекочувала» в книжку. Подекуди він уточнював свої записи, перш ніж оприлюднити їх: поет-робітник Леон Деменко, названий у нотатках Дьоминим, у книжці фігурує під правильним прізвищем.

Частина ж курйозів і цікавих подробиць із «Мозаїки» залишилася на папері. Це переважно непідцензурні (не плутати з нецензурними) історії: згадки й факти про репресії (нотатки про Ковтуна-Вухналя, Мисика, Полторацького, Хоткевича та ін.) або ж такі, що показували відому людину й поважного письменника з несподіваного боку – у смішному або непривабливому вигляді, як нікчому, брехуна чи боягуза. У друкованих спогадах не згадано, що поет-академік Тичина принаймні один раз у житті пив горілку й один раз вилаявся. Немає там огидних випадків з Іваном Микитенком, Михайлом Доленгом чи Леонідом Скрипником, історій про велелюбних Раїсу Троянкер і Саву Божка, глузування з ортодоксальних партійних підлабунників типу Володимира Кузьмича і ще багато чого. Історії з виставою «По той бік серця» у московському Новому театрі та про стосунки запального Леоніда Чернова з жінками увійшли до «Розповіді про неспокій», але... тільки в рукописі¹⁴. В остаточній друкованій версії спогадів цих епізодів немає.

«Мозаїка», як і колись «Розповіді про неспокій», виконує якоюсь мірою культуртрегерську функцію, бо вже вкотре відкриває і повертає широкому читацькому загалові маловідомі й забуті імена. Марія (Маріанна) Хмарка, Юрій Платонов, Роман Кушнарьов-Пример – про цих людей сьогодні ледве що відомо, крихти інформації можна знайти в бібліографічних довідниках, тогочасній періодиці. Малознана нині роль в історії

¹⁴ Див.: *Смолич, Юрій*. Розповідь про неспокій // ЦДАМЛМ. – Ф. 169. – Оп. 2. – Спр. 85–88.

української культури й літератури росіянина Василя Матвеева-Сибіряка, євреїв Наума Калюжного, Якова Кальницького, Дер Ністера, ба навіть українця Миколи Христового.

Пропоновану тут публікацію «Мозаїки» Смолича випередила львівська газета «Post-Поступ». Протягом 2009–2010 років на її сторінках кількома подачами з'явилися невідомі широкій публіці мемуарні записи письменника (№ 4, 6, 8, 9, 10 за 2009 та № 1 за 2010). На жаль, як це часто властиво журналістам, у погоні за сенсацією вони знехтували всіма правилами пристойного поводження з чужим текстом, тим більше позов з боку автора їм уже не загрожував. По-перше, газета не вказала джерело публікованого тексту. По-друге, самовільно вигадала для нього назву: в різних числах газети уривки зі спогадів фігурують то як «Нотатки до “Розповідей про неспокій”», то як «Неопубліковані замітки до “Розповідей про неспокій”». По-третє, наважилася його переінакшувати і додавати щось від себе, зазначивши лише одного разу: «Тут і далі – Ред.» – так що читач мусить сам розрізняти грішне з праведним, тобто авторське з редакційним. У публікації «Post-Поступа» до прізвищ митців додано імена й химерні анотації, як-от «Євген Касяненко (1889, член Центральної Ради, з 1918 комуніст, журналіст, у 1930-х репресований)» або скромніші «Іван Кочерга, видатний драматург (1881–1952)», здебільшого ж просто вказано роки життя. Можливо, галицьке походження редакції вплинуло на те, що Маріанну Хмарку в газеті названо Мирославою. Але за що журналісти «репресували» Михайла Доленга, російського критика Владіміра Єрмілова з театральним пафосом перейменували на Єрмолова, письменника Олександра Мар'ямова перепрофілювали в художника і мистецтвознавця – про все це залишається хіба здогадуватися. Нотатку про Якова Кальницького журналістка Мирослава Гординська (чи не звідси нове ім'я для поетеси Хмарки?) використала у статті «Як Яків Кальницький пошив у дурні ГПУ»¹⁵,

¹⁵ Гординська, Мирослава. Як Яків Кальницький пошив у дурні ГПУ // Post-Поступ. – 2009. – № 10 (грудень). – С. 18.

переважно переказавши своїми словами, іноді цитуючи, але однаково не покликаючись на джерело. Внаслідок журналістського зухвальства маємо спотворений і дезінформативний текст, який ледь чи можна вважати Смоличевим.

У пропонованій публікації текст подано за рукописом, який зберігається у фонді Юрія Смолича в ЦДАМЛМ України (ф. 169, оп. 2, спр. 122, арк. 1–59). Правопис автора збережено, подекуди виправлено лише пунктуацію згідно з сучасними правилами. Коментар, яким супроводжено спогади, покликаний стати саме тим методом дешифрування, який дозволить читачеві вирішити, що перед ним – документальні нотатки чи небиліці, джерело історико-літературних і біографічних відомостей чи талановита підробка. Звіряння зі спогадами й щоденниками сучасників (Івана Дніпровського, Аркадія Любченка, Тереня Масенка, Василя Минка, Івана Сенченка, Юхима Мартича, Степана Крижанівського) легітимізує Смоличеву «Мозаїку» і водночас доповнює та увиразнює її.

Біографічні довідки мають свою особливість: у них неодмінно зазначено приналежність письменників і митців до літературних організацій та угруповань, – адже це нерідко пояснює ставлення автора до них. Навіть через десятки років Смолич недолюбливав колишніх літературних опонентів. Зрештою, в передмові до останньої книги трилогії «Розповіді про неспокій немає кінця» він і сам зізнавався: «Чи повною мірою я об'єктивний у своїх записах?»

У літературному міжгруп'ї тих літ я, певна річ, йшов за тим колом товаришів, котрі були мені ближчі творчо або й – що гріха таїти – по-приятельському. Згоден, що це не могло не позначитися на моїх спогадах. Та пройшовши довгий шлях у радянській літературі на всіх етапах її перетворення – розбудовних або й гальмівних – і адресуючи нині мою розповідь до наступних поколінь літераторів та читачів, я хочу глянути в минувшину безсторонньо. Коли ж де в чому мені, можливо, не пощастило перебороти залишки давніх впливів колишніх літературних

групувань, до котрих я належав, то закликаю товаришів старшого покоління, котрі належали до інших, інколи антагоністичних груп, теж взяти перо в руки й записати свої думки – з “дзвіниці” літературного групування, що їх породило»¹⁶.

На жаль, відомості про декого з діячів, згаданих у тексті, надзвичайно куці. Попри наполегливі розшуки в архівах і бібліотеках, з’ясувати щось докладніше про Льва Прицкера чи Сергія Радугіна не вдалося, а про декого, як-от Захаровський чи Киричинський, узагалі нічого невідомо. Отже, текст, крім усього, ще й спонукає до подальшої дослідницької праці. З іншого боку, переконавшись у правдивості наведених Смоличем фактів та історій, «Мозаїку» надалі можна використовувати при «дешифруванні» інших псеводокументів чи таких, що викликають підозри у фальшуванні, скажімо, його ж таки мемуарної трилогії, аби не «ділити» її на 10.

Насамкінець цікаве спостереження. Юрій Смолич випередив Юрія Лотмана, запропонувавши той самий інструмент «дешифрування»: «Ви закинете мені, що мої записи – суб’єктивні?

То й добре! Хіба є що гірше від холодного, стороннього, безучасного – з “риб’ячими очима” – об’єктивізму? Хай кожний учасник процесу дасть своє, суб’єктивне висвітлення – і тоді історик літератури, зібравши, оглянувши й вивчивши все, що можна зібрати й оглянути, – на цьому й проаналізує процес та відтворить його всебічно й повноцінно.

Так принаймні думаю я.

А вам, читачу, судити!»¹⁷

Колись назву «Розповіді про неспокій» Юрій Смолич уточнив підзаголовком «Дещо з книги про двадцяті й тридцяті роки в українському літературному побуті». Свою децицю до цієї картини додасть і «Мозаїка».

¹⁶ *Смолич, Юрій*. Розповіді про неспокій немає кінця. – К.: Рад. письменник, 1972. – С. 7.

¹⁷ *Смолич, Юрій*. Розповідь про неспокій. – К.: Рад. письменник, 1968. – С. 285.